

FRANCIAORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE A MÁSODIK CSÁSZÁRSÁG KORÁBAN

BÖGRE ÁGNES V. éves történelem-francia szakos hallgató

A XIX. századi francia történelemnek az előzőtől élesen elkülöníthető korszaka a második császárság /1851-1870/.

Az 1848-as forradalom és a második köztársaság gazdasági szempontból szükségképpen nem jelenthettek kiemelkedő állomást. Bár az Ideiglenes Kormány hozott anorganikus gazdasági jellegű intézkedéseket /pl. nemzeti műhelyek/, de ezeket vagy eltörölték a forradalom után, vagy maguktól számolódtak fel.

A második császárság két évtizede azonban nagy jelentőséggel bír a francia gazdaság fejlődésében.

A gazdasági - ezen belül is főleg ipari - fellendülés fontos feltétele teremtdött meg az 1848-as forradalom eredményeképpen: a pénzburzsoázia mellé az ipari burzsoázia is hatalomra került, és így egységes osztályérdekeinek megfelelően az ipari fejlődést mozdíthatta elő.

Ettől kezdve az eddig főleg a gazdaság belső törvényeiből fakadó ipari tőkés fejlődés lényegében akadályok nélkül bontakozhatott ki, az állam és az uralkodó körök támogatását élvezve.

A közel 20 éves, első felében nyugodtnak mondható időszak kedvezett a gazdasági fejlődésnek. Ugyancsak a fejlődést segítette a kapitalizmus történetében 1849-1857 között világszerte tapasztalható gazdasági prosperitás is, ami Franciaországot sem hagyta érintetlenül.

Az ország gazdasági fejlődésének üteme a második császárság éveiben volt a leggyorsabb, összehasonlítva akár az 1848 előtti, akár az 1870 utáni fejlődési ütemmel.

Elsősorban az 1850-es években tűntek zavartalannak a politikai stabilitás nyújtotta lehetőségek. A hadseregre és a bürokratikus államgépezetre támaszkodó, lényegében tekintélyuralmi rendszer kezdetben megbénított és ígéreteivel leszerelt minden elégedetlenkedő mozgólódást és szervezkedést.

A második császárság kezdeti éveiben azok az erők - elsősorban gondolunk itt a parasztságra - amelyek hatalomra segítették III. Napoleont, még reménykedtek az ígéreték beváltásában. A kiábrándulás, a rendszertől való fokozódó elfordulás a 60-as években következett be.

Az ötvenes évek politikai szilárdságát a külpolitikai események is növelték. A krími háború, de főleg a párizsi béke után Franciaország a kontinens vezető hatalma lett, és Európa-szerte óriási tekintélyre tett szert.

A gyarmati hódítások is kezdetben eredményesnek bizonyultak. Befejeződött Algéria egész területének meghódítása és megindult Szenegál, Indokina, Annam gyarmatosítása. Ezek a sikerek szintén növelték Franciaország erőforrásait és befolyását.

A 60-as években azonban a napoleoni rendszer megingott. Az egyeduralommal szemben kibontakozó köztársasági mozgalmak megerősödtek, és a kapitalizmus előrehaladásával a munkásmozgalom is kezdett erős nyomást gyakorolni a rendszerre, főleg a Le Chapelier-féle törvény kényszerű eltörlése után.

A 60-as években jelentős külpolitikai kudarcok is gyengítették a császárságot. A tömegek sem látták értelmét és hasznát Napoleon külpolitikájának, aminek lényege a gyarmati terjeszkedés és az európai államok /pl. Itália és Németország/ bel-

politikájába való beavatkozás volt. Sikertelen maradt az 1858-60-as kínai expedíció is, de az 1861-67-es mexikói kaland még nagyobb kudarc volt.

A grandeur politika nemcsak társadalmi szempontból gyengítette a rendszert azáltal, hogy a tömegeket eltántorította mellőle, hanem pénzügyi szempontból is súlyos csapást jelentett az országra, mivel rendkívül sok pénzt vont el a kincstár-ból.

Az állam fokozatosan eladósodott, és a romboló pénzügyi helyzet csak tovább növelte a társadalmi feszültséget.

Mindezek szervesen hozzájárultak az 1870-es porosz-francia háború kimeneteléhez, Franciaország gyors vereségéhez. A háború és a Párizsi Kommün után egy új, a császárság kötött, tekintélyuralmi rendszeréhez képest fejlettebb államforma következett, a harmadik köztársaság. A gazdasági életben azonban ez nem hozott oly nagymérvű változást, mint a politikai életben. Ugyanis a második császárság időszakára esik a francia szabadversenyessé váló kapitalizmus kibontakozása, és amit itt a gazdasági életben meg-
alapoznak az a harmadik köztársaság alatt folytatható lesz. A szabadversenyessé váló kapitalizmust követheti a kapitalizmus második fejlődési szakasza, az imperializmus.

A kapitalista gazdasági fejlődést az állam kettős, látszólag egymásnak ellentmondó, de valójában összefüggő tevékenysége is segítette. Egyrészt meghirdette és az ötvenes évektől meg is valósította a gazdasági liberalizmus elvét és ezzel teret adott a szabadversenynek. Másrészt ebben a szabadabbá tett gazdasági életben az ipart lényegében protekcionista intézkedésekkel segítette. Az állami megrendelések, a közmunkák, Pá-

riza átépítése, a hadsereg fejlesztése stb. mind az ipar fejlődésének kedveztek, és erősítették a tőkés állásokat.

Bár a második császárság alatt a gazdasági előrehaladás legfőbb mutatója az ipar fejlődési ütemének gyorsasága, de az ipar mellett a többi gazdasági ág is nagy fejlődésen ment keresztül. Így az egész gazdaság általános előrehaladásáról és prosperitásáról beszélhetünk ebben a korszakban.

A gőzgépeket már a termelés minden fontosabb ágában alkalmazzák, ezáltal nőtt a termelékenység, valamint javult az előállított áruk minősége. 1850-től 1870-ig az egész gazdaságban használt gőzgépek lóereje 370 ezerről 1 millió 850 ezerre emelkedett,¹ és ez a több mint ötszörös emelkedés jól tükrözi a fejlődés ütemét a gazdasági élet egészében. Ugyancsak az általános fejlődés mutatója az is, hogy a nemzeti jövedelem 1848-tól 1869-ig 50 %-kal növekedett.²

Az 1851-1870 közötti francia gazdasági fejlődés részletesebb vizsgálatát a fő gazdasági ágak tanulmányozásával végezzük el.

Az ipar XIX. század elején meginduló fejlődését a második császárság alatt nagy lendületű folytatás követte. A hatalomra került ipari burzsoázia restauráció és juliusi monarchia alatt háttérbe szorított gazdasági érdekei immár akadályok nélkül felszínre kerültek, sőt domináns szerephez jutottak. A nagy arányú ipari fejlődést az említetten kívül még két tényező indokolta ill. segítette elő.

Az egyik a gyári termékek iránti igények megnövekedése, a másik a technika gyors fejlődése.

Az első szoros összefüggésben van a népesség növekedésével, va-

lamint az önellátó gazdaságok körének - bár lassu, de jelentős - összeszűkülésével. Franciaország lakossága a második császárság végére több mint 36 millióra növekedett,³ és ennek már igen jelentős hányada a piacról vásárolt iparcikket.

Az iparosok, gyárosok és fokozatosan a földtulajdonosok is új berendezéseket, gépeket alkalmaztak, vagy felújították a régiakat. Ez is az ipari termelést fokozta.

Az urbanizáció következtében is nőtt az ipari termékek iránti igény. A városokban élő egyre nagyobb számú lakosság kereskedelmi, közlekedési, szállítási, kulturális igényeinek kielégítésében az iparnak elsőrangú szerep jutott. Párizs Haussmann báró tervei alapján történő modernizálása bizonyítja ezt a tényt.

Az ipar fejlődését segítették - de egyben maga az ipar előrehaladása sürgette - az új technikai találmányok. Fontos újítás volt az új acélgyártási technológia kidolgozása az angol Bessemer /1856/, a német Siemens és a francia Martin fivérek /1866/ tervei alapján. A Bessemer és a Siemens-Martin módszer eltérő ugyan, de mindkettő az acéltermelés tömegessé válását segítette elő.

Más nyersanyagok felhasználásánál is alkalmaztak új módszereket, de ezek is, mint az új acélgyártási technológia csak a 70-es évektől lesznek jelentősebb hatással a termelésre.

A villamosenergia alkalmazására is folytak kísérletek már 1800-tól kezdve /ekkor fedezi fel Volt a galvánelemet/, de ipari célú felhasználása Európa-szerte minimális volt. Párizs világítását is ebben az időben még gázlámpákkal oldották

meg.

Szinte az egész XIX. században a gőz maradt a legfontosabb energiahordozó.

Az ipari termelés növekedését segítő tényezők áttekintése után nézzük meg kapacitásának és fejlődési ütemének konkrét jellemzőit.

A restauráció és a juliusi monarchia vizsgálatakor fontos mutatónak tekintettük az iparban alkalmazott gőzgépek számát és teljesítőképességét. Mivel a XIX. század a gőz százada volt még, ezért erre az időszakra nézve is a gőzgépekből indulhatunk ki.

A juliusi monarchia végén a francia iparban közel 3 ezer gőzgépet számoltak, és ez 1870-re több mint 27 ezerre emelkedett.⁴ Hasonló méretű növekedés mutatható ki a gőzgépek teljesítőképességénél is. Ugyanis 1850-től 1870-ig ötszörösére növekedett az iparban alkalmazott gőzgépek lóereje, 67 ezerrel 336 ezer lóerőre.⁵

A gőzgépekkel felszerelt üzemek számában is jelentős emelkedés mutatható ki. 1852-ben 6543 ilyen üzem volt és ez 1870-re 22851-re emelkedett, tehát itt is több mint háromszoros a növekedés.⁶

Fontos mutató az üzemek és az egész ipar koncentrált-sági foka is. A restauráció és a juliusi monarchia vizsgálatánál megállapítottuk, hogy a francia gyárpar koncentrált-sága nem volt kielégítő 1848-ig Angliához, a gyárpar mintaállamához képest. Ezt részben a hagyományos iparágak jellegével magyaráztuk.

A kisipari jellegű foglalkozások a második császárság idején is jelentősek maradtak, ezért a koncentráció még ebben az idő-

szakban sem /és tulajdonképpen a harmadik köztársaság alatt sem/ tudta úgy rányomni bélyegét a francia gazdasági életre, mint pl. Németországban vagy az Egyesült Államokban.

A koncentráció - éppúgy mint más országokban - először a nehéziparban indult meg. Ugyanis ez lényegesen nagyobb tőkebefektetéseket igényelt mint a könnyűipar, így szükségszerű feltétel volt a tőkekoncentráció.

Jelentős összpontosulási folyamat játszódott le a creusot-i Schneider-féle kohászati művekben, ahol a 60-as évek végén mintegy 10 ezer munkás dolgozott,⁷ míg máshol az ezer munkásnál többet foglalkoztató üzemek is ritkák voltak, bár már nem mentek olyan csodaszámra, mint a restauráció vagy akár a júliusi monarchia idején.

Az egyre fokozódó vasutépítkezések is jelentős tőkebefektetéseket igényeltek, így itt is fontossá vált a koncentráció. Míg 1852-ben a 3 ezer km hosszú vasutvonallal Franciaországban 24 különálló társaság rendelkezett, addig az 1860-as évek végére ezek a társaságok hat egyesülésbe tömörültek, és 1925-ig működtek.⁸

A francia ipar koncentrációját segítette az 1860. január 23-án kötött francia-angol kereskedelmi szerződés is. Ez több francia protekcionista vámot csökkentett, vagy teljesen megszüntetett. Mivel az angol termelési technika több iparágban is felülmulta a franciát, ezért a gyengébb vállalatok tönkrementek és csak a legerősebbek voltak képesek ellenállni az angol konkurenciának.

A szerződés révén megerősödött angol konkurencia a koncentráción kívül a francia ipar fejlődését is elősegítette, mivel a

gyárak csak termelésük növelésével és a készárak minőségének javításával és olcsóságával állhatták a versenyt. A francia ipar már volt olyan erős, hogy ez a konkurencia segítse, fellen- ditse, ne pedig elnyomja az ipart.

A második császárság éveiben a koncentrálódott ipar- egak vezetői, tehát elsősorban a nehézipari vállalkozók 1864- ben létrehozták szövetségüket, a Comité des Forge-t, amely már lényegében a nagyiparosok érdekeit képviselte. A szövetségen be- kül de Wendel és Schneider-Creusot töltötte be a hangadó sze- repet. A Comité des Forge azonban majd csak a harmadik köztár- saság, illetve az imperialista fejlődés csúcspontja időszaká- ban játszik jelentős szerepet.

A koncentráció kapcsán meg kell még jegyezni, hogy bár ez a folyamat lendületesebb volt mint a század elején, de nem érte el a század végének ipari koncentráció ütemét, még kevés- bé azt a fokot, amit a pénztőke koncentrációjában kimutatha- tunk már a második császárság idején. A pénztőke koncentráció- ja minden más területet felülmult, mind 1850-70 között mind pe- dig azt követően.

A szénbányászat alakulása is fontos mutatója az ipari fejlődésnek, mivel a szén volt az alapvető energetikai nyers- anyag a XIX. század folyamán. Enélkül nem létezhetett sem az ipar, sem a közlekedés.

Már említettük, hogy Franciaország nem rendelkezett olyan nagy szénvagyonnal mint pl. Anglia vagy Németország. Ez a szénben való szegénység majd most, az ipari forradalom kibontakozása idején fog problémát jelenteni az országnak. Ugyanis a növekvő ipari- és forgalmi eszközök, berendezések működtetéséhez a ha-

zai szénforrások nem voltak elegendőek. Bár a 60-as években megkezdődött a legjelentékenyebb francia szénmedencének, a Pas-de-Calais-i bányáknak nagyobb ütemű feltárása, de még így sem tudták az igényeket kielégíteni. Szükséges volt a külföldi, főleg angol és német behozatal.

Franciaország széntermelése 1860-1864 között évente átlagban 9,8 millió tonna volt, de ezzel a világ széntermelésében csak a negyedik helyen állt.⁹

Érdeemes összehasonlítani Franciaország széntermelését Angliáéval, amelynek ugyanezen négyéves időszak évi átlaga 84,9 millió tonna volt, és ezzel magasan uralta az első helyet a világ széntermelésében.¹⁰ Ebből is látható, hogy Franciaországnak nagyon komoly akadályt jelentett a szénhiány az ipari forradalma kibontakozásában.

A vastermelést is érdemes megnézni, mivel a vas, valamint az acél az egész gépipar és a szállítás alapja. Ezen a téren nem voltak Franciaországnak olyan nehézségei mint a szén esetében, mivel Lotharingiában volt a világ egyik legjelentősebb vasérclelőhelye. Csupán Anglia és az Egyesült Államok termelése haladta meg Franciaországét, és az Egyesült Államok termelésétől ebben az időben még alig maradt el. Ugyanis 1850-ben Franciaország 509 ezer tonna nyersvasat termelt az Egyesült Államok pedig 565 ezer tonnát.¹¹ 1870 körül már jelentősebb a két ország termelése közti különbség, de még nem volt olyan nagy mint 1870 után.

Németország vastermelése 1870 után fut fel. Ez szoros összefüggésben volt azzal, hogy Elzász-Lotharingia a porosz-francia háború után Németország kezére került, ami Németország erőforrá-

sait jelentősen növelte, Franciaországot viszont csökkentette.

A szén- és vastermelést segítette és ösztönözte az ötvenes évektől óriási ütemben fellendülő vasutépítkezés. A vasut Franciaországban már korábban is jelentős szerepet játszott, de a második császárság éveiben a francia gazdaság egyik fontos ágává vált.

Azon túl, hogy a szén-, vastermelést és a kohászatot fellendítette, a vasut másik jelentősége az volt, hogy összekötötte a nyersanyagforrásokat, termelési központokat és a fogyasztókat egymással. Így kiemelkedő szerepet játszott abban, hogy Franciaország a második császárság éveiben kapitalista értelemben is gazdasági egésszé lett.

1850 után a nehézipar egyik fontos ágává vált a hadiipar. Napoleon expanziós, grandeur politikája nagy lendületet adott ennek az iparágaknak, és megteremtette a századvégi, XX. század eleji háborús készülődés haditermelési alapját. Az 1850-70 közötti időszakban bontakozott ki a Massif Central-ban - védett helyen - egy hadiipari telep, Saint Etienne központtal. A második császárság idején a fegyvereket, ágyukat, hadihajókat állami üzemekben gyártották, ebben az iparágban nagyon ritka volt a magánszektor. A fegyvergyártó magánipar csak vadászpuskákat, luxus-jellegű árukat, nem háborús fegyvereket készített.

Az állami szektor ily nagy szerepe szoros összefüggésben volt azzal, hogy a második császárság a háborúknak, külső hódításoknak, gyarmati terjeszkedésnek nagy jelentőséget tulajdonított, mindezek szorosan hozzátartoztak a rendszerhez, ellentétben a restaurációval és a juliusi monarchiával. Így az állami fenn-

hatóság és az állami ellenőrzés szükségszerű volt. A magánfegyvergyártás a porosz-francia háború után megnövekedett, de az állami szektor is jelentős maradt.

A nehézipar, nagyarányú fejlődése ellenére sem törte meg a könnyűipar elsőbbségét. Igaz, az 1850-es évektől kezdve a könnyűipar fejlődési üteme lelassult, de a nehézipar csak a monopolkapitalista szakaszban, tehát a XIX. század végén kerül az élre.

1865-ben is még 4,5:1 a könnyűipar és a nehézipar aránya Franciaországban,¹² de hasonló a helyzet Angliában és Németországban is. /Angliában 4:1, Németországban 2,3:1 az arány még a XIX. század végén is./

Franciaországban a könnyűipar fejlődését az is indokolja, hogy a könnyűipari jellegű iparágaknak nagy hagyományuk volt már a korábbi időszakokban is. Gondolunk itt a selyem-, pamut-, papíriparra, luxuscikk-gyártásra stb.

A francia ipar tehát 1850-1870 között óriási fejlődésen ment keresztül. Főleg a nehézipar fejlődési ütemét emeltük ki, ami korábban háttérbe szorult, és még fejlődési lehetőségei is csak szerény kezdetekben voltak meg. Most viszont, az állami támogatást élvezve, a szabadversenyos kapitalizmus, valamint az ipari forradalom időszakában akadályok nélkül bontakozhatott ki.

A vázolt nagyarányú ipari fellendülés ellenére Franciaország 1870-ben csak a negyedik helyen állt a világ ipari termelésében, bár az egy főre jutó ipari termelés tekintetében még a második volt. Lemaradása még nem olyan nagyméretű mint a XIX. század végére, XX. század elejére lesz. 1870-ben a világ ipari termeléséből 10,3 %-ban részesedik. Franciaországot meg-

előzi Anglia /31,8/, az Egyesült Államok /23,3/, valamint Németország /13,2/.¹³ Franciaország fokozatos lemaradása összefüggött a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének tényével. Lényegesen gyorsabban fejlődtek ugyanis azok az országok, amelyekben nemrégiben indult meg a modern kapitalizmus fejlődése, mint azok, ahol az iparosítás már a XIX. század elején megkezdődött. Az új kapitalista országok már a fejlettebb új technikát alkalmazták, amivel olcsóbban, többet, jobbat tudtak termelni. Franciaországban viszont már jelentős tőkék feküdtek műszakilag elavult berendezésekben. Tulajdonosaik ezekből is meg akarták szerezni a profitot, így a korszerűsítést nem siettették. Ezzel azonban csökkentették országuk iparának versenyképességét.

Franciaország viszonylagos lemaradását az is előidézte, hogy a pénztőke önálló szerepe ebben a korszakban is kiemelkedő, és a gazdasági aktivitás is inkább pénzügyi, mint ipari jellegű volt.

A mezőgazdaság fejlődése és jellege is módosította Franciaország gazdasági és ezáltal ipari fejlődésének képét. A nagyfokú ipari fejlődés ellenére Franciaországban a második császárság idején is a mezőgazdaság maradt a domináns gazdasági ágazat. Még 1871-ben is a lakosság több mint kétharmada élt a mezőgazdaságból, százalékban kifejezve 69,5 %-a.¹⁴ Franciaország a XIX. század folyamán a kisparaszti tulajdonországa maradt. A kis földtulajdonosok makacsul ragaszkodtak birtokukhoz, ami azonban egyre kevésbé nyújtott nekik biztos megélhetést. 1862-ben 2 millió parasztnak volt 1 hektárnál kisebb telke, közel 2,5 milliónak 1-10 hektár közötti gazda-

sága volt, 636 ezer család 10-40 hektár közötti területtel birt és csak 156 ezer parasztcsaládnak volt ennél nagyobb földtulajdona.¹⁵

Ez a földaprózódás az ipari fejlődésre is kihatott. Ugyanis a kisparaszti gazdaságok a városok növekvő élelmiszerszükségleteit nehezen tudták kielégíteni, valamint az ipari munkaerő-utánpótlást is akadályozták.

A föld szétaprózódottsága magára a mezőgazdaságra is károsan hatott, mivel késleltette a mezőgazdasági munkák gépesítését.

A második császárság éveiben nagy változás történt a mezőgazdaságban, és a változás a fejlődés irányába mutatott. A fejlődést elsősorban az ipari forradalom kibontakozása idézte elő, és ebben a vonatkozásban Franciaországban ellentétes folyamat játszódott le mint Angliában. Ugyanis míg a szigetországban az ipari forradalmat megelőzte egy óriási mezőgazdasági változás, agrárforradalom, addig Franciaországban az ipari forradalom volt a mezőgazdaság emeltyűje. Az ipar fejlődése tette lehetővé a mezőgazdaság intenzitásának növelését, a szerszámok tökéletesítését és a mezőgazdasági gépek tömeges alkalmazását. Növekedett a restauráció és a juliusi monarchia éveiben még elvétve található arató-, cséplő-, szénaforgató-, stb. gépek száma, bár az elmaradottabb vidékeken mint pl. Vendée-ben a kasza és a sarló még ellenálltak az újításoknak. A kémia és a vegyipar fejlődése a műtrágya elterjedését segítette elő. Természetesen, éppugy mint a restauráció és a juliusi monarchia idején a parasztság egy része még most is idegenkedett ettől az újítástól, de aki alkalmazta, és alkalmazni tudta, jelentős terménytöbbletre tett szert a többiekkel szemben.

A mezőgazdaság technikai fejlődése a parasztság társadalmi összetételére is jelentős hatást kezdett gyakorolni. A mezőgazdasági gépek, a műtrágya megvásárlásához ugyanis jelentős tőkére volt szükség. A kis parcellatulajdonosok nagy része azonban gazdaságuk jövedelméből éppen csak, hogy önmagukat és családjukat tudta eltartani, a gépek, a műtrágya megvásárlására már nem jutott pénz. Az új technikával dolgozó földtulajdonosokkal szemben nem bírták a versenyt, így vagy tönkrementek, bérmunkásokká lettek vagy, hogy tőkéhez jussanak, adósságba keveredtek. Ezáltal a kis- és nagy földtulajdon közötti szakadék a föld megosztásának viszonylagos stabilitása ellenére is megnőtt. Tehát a kisebb paraszti birtokok XIX. század elején említett, de akkor még nem katasztrófális hanyatlása a második császárság éveiben tovább fokozódott.

A parasztság helyzetének rosszabbodásával egyenes arányban nőtt a császárságból való kiábrándulás. Mint tudjuk III. Napoleon a parasztság szavazatainak segítségével jutott hatalomra, és a földműves lakosság illúziókat táplált az új rendszerrel szemben. A császárság azonban az ipari burzsoázia érdekeit képviselte, mivel az adott gazdasági helyzet, a szabadversenyos kapitalizmus időszaka ezt írta elő. A francia parasztság helyzetének rosszabbodása a kapitalista fejlődés előrehaladásának objektív következménye volt, a császárság jellegéből folyt. A juliusi monarchiához képest is nagyobb adóterhek elsősorban a parasztságot sújtották, így a kiábrándulás a parasztság részéről érthető, még akkor is, ha ismerjük ennek szükségszerű okait.

A császárság a hitelviszonyok megjavításával bizonyos

fokig segítette is a mezőgazdaságot. Kimondottan mezőgazdaságnak nyújtandó hitel céljából hozták létre 1852-ben a Credit Foncier-t, majd 1860-ban a Credit Agricole-t. A hitelek azonban lényegében a pénzburzoáziának jelentettek újabb haszonszorzót, valamint a jómódu parasztság huzott előnyöket a hitelélet fejlettségéből, mivel jelzálog alapján adtak hitelt. A kisparasztok pedig, ha kölcsönhöz folyamodtak, kiszolgáltatták magukat a bankoknak, és a csődbe jutás veszélye állandóan kísérte őket.

A hitelek révén egyes gazdaságok meg tudtak erősödni, de ennek a paraszti rétegződés további fokozódása lett a társadalmi következménye.

A második császárság a mezőgazdasági oktatás fejlesztésével igyekezett a mezőgazdaságot támogatni, amit a kor szükségletei, a gépesítés előrehaladása is megkívánt. A termelést ugyanis már nem lehetett csupán a hagyományos paraszti tapasztalatokra alapozni.

Még a második köztársaság hozta létre a l' Institut Nationale agronomique-ot, ami mezőgazdasági felsőoktatási intézmény szerepét töltötte be. Mivel azonban működéséhez sem elég jelentős, sem elég pénz nem állt rendelkezésre, hamarosan bezárta kapuit. Az ugyancsak a második köztársaság éveiben meginduló alsóbb fokú mezőgazdasági iskolák azonban, a tanfolyamok /ferme-école/ és az un. helyi iskolák /école regionale/ továbbra is működtek.

A mezőgazdaság fejlődéséhez jelentősen, mondhatnánk döntően hozzájárult a vasúthálózat kiépülése, ami az egész gazdaságot aktivizálta. Marc Bloch ezt írja a vasút szerepéről:

"A nagy és csodálatos mezőgazdasági forradalom csak azután játszódott le, amikor a vasuthálózat a mezőgazdaság szolgálatába lépett."¹⁶ A vasut révén a mezőgazdasági áruk hamar, könnyen és olcsón eljutottak a vásárlópiacra, kiszélesedhetett a mezőgazdasági termények kereskedelme és az ipari centrumok is rövid úton elérhették a mezőgazdasági központokat, vagy akár a periférikus központokat is.

A vasut révén a nemzetközi kereskedelem is kiépült és így a francia mezőgazdaság komoly vetélytársakra talált saját országában is. Az amerikai és a német konkurencia bebizonyította, hogy a francia mezőgazdaság az akkori világszinthez képest még sok kívánnivalót hagy maga után. Ezért a földbirtokosok a nagyobb arányú fejlesztés helyett a protekcionista vámok megerősítését követelték a 60-as évektől, tehát akkor, amikor a francia gazdaságban a liberális gazdaságpolitika, a szabadkereskedelem uralkodott.

A földbirtokosok által 1867-ben létrehozott Société des agriculteurs de France nevű társaság is ennek a követelésnek adott hangot, mintegy a mezőgazdasági protekcionizmus fellegvéra lett. Szerepe a harmadik köztársaság éveiben lesz jelentősebb.

A mezőgazdaság általános fejlődésének vizsgálata után nézzük meg a fejlődés néhány konkrét mutatóját.

Növekedett a gabonatermés mennyisége, ezen belül is a buza részaránya emelkedett főleg. Ez egyrészt a művelési technika javulásának, másrészt a bevetett terület megnövekedésének volt az eredménye.

Gabonából az 1852-61 közötti periódus évi átlagtermése 89 millió hektóliter volt, míg 1862-71 között az évi átlag elérte a

98,3 millió hektólitert.¹⁷

A búzával ellentétben a gabonán belül csökkent az árpa és a rozs vetésterülete. Ez utóbbié pl. 1852-től 1905-ig 2 millió 453 ezer hektárról 1 millió 269 ezer hektárra csökkent.¹⁸ Ez a jelenség összefüggésben volt az életkörülmények és a táplálkozás javulásával.

A szőlő már régtől fogva fontos mezőgazdasági termék volt Franciaországban. A szőlőtermesztés virágzása, főleg az ország déli részén, Languedoc-ban ebben a periódusban is folytatódott. Az ötvenes években csupán egy helyen, Côte d'Or-on volt jelentősebb szőlőkár a lisztharmat miatt. Ez egyes termeszőket eltántorított a szőlőtermesztéstől, mások viszont tökéletesítették a technikát pl. bevezették a kénezést és így növelni tudták terméshozamukat.

Ami az állattenyésztést illeti; növekedés mutatható ki a sertés-, szarvasmarha- és lóállományban, egyedül a juhok száma csökkent. Ez utóbbi jelenség oka egyrészt a legelőként használt ugar összeszűkülése, másrészt a durva gyapju árának csökkenése volt.

A szarvasmarha- és sertésenyésztésnél az lett az elsődleges szempont, hogy a fajtát javítsák. A legjobban tejelő fajták Charentes-ban és Poitou-ban voltak, ahonnan kiváló minőségű vajjal és sokféle sajtot exportáltak.

A sertések esetében a hussertések számát növelték, mivel csak így tudták kielégíteni a városi lakosság húsigényét. /A városi lakosság lényegesen több sertéshúst fogyasztott mint a vidéki./

Az állattenyésztésben tehát általánosnak mondható fejlődésről beszélhetünk, mivel a fajta és minőség javítása lett

a fő szempont és az állatállomány mégsem csökkent.

A meginduló nagy mezőgazdasági fejlődés szoros összefüggésben volt az ország általános gazdasági növekedésével, a vasúthálózat kiépülésével, az életszínvonal viszonylagos emelkedésével és részben III. Napoleon politikájával is, akinek érdeke volt, hogy hatalomra segítő bázisát a parasztságot és vele együtt a mezőgazdaságot segítse.

A vázolt fejlődés azonban viszonylagos. A francia mezőgazdaság fejlődési üteme jelentősen lemaradt a német vagy az amerikai mezőgazdaság fejlődésétől. Felszereltségi színvonala nem tette lehetővé, hogy olcsón termeljen, ezért nem is bírta a növekvő külföldi konkurenciát.

A francia mezőgazdaság alig exportált, csupán luxus jellegű mezőgazdasági árukat /bort, pálinkát, vaját, sajtot/, és azokat is főként csak a közvetlen szomszédnak, Angliának.

Ez a viszonylagos fejlődés is azonban elég volt ahhoz, hogy a paraszti rétegződés, a kisparaszti parcella hanyatlása tovább fokozódjon. Ez a folyamat majd a harmadik köztársaság alatt fog még nagyobb méreteket ölteni, amikor a mezőgazdaság és az egész gazdaság tőkés átalakulása még magasabb szintet ért el.

Az előző korszak vizsgálatánál láttuk, hogy a pénzburzoázia milyen nagy hagyományokkal és befolyással rendelkezett Franciaországban. A második császárság éveiben az ipari fejlődés nagy üteme elhalványítani látszik a pénzügyi körök virágzását, de valójában a régi hagyományok 1850-70 között is folytatódtak. Sőt a kapitalizmus kibontakozásával megnőtt és kiszélesedett a pénzemberek meggazdagodási lehetősége, egyrészt a gazdasági élet minden területére kiterjedő hitelek, másrészt a pénztőke exportálása révén.

A bankok a XIX. század első felében elsősorban csak bankjegykibocsátással foglalkoztak, az iparnak, kereskedelemnek és főleg a mezőgazdaságnak nyújtott hitelek jelentéktelenek voltak. A bankok csak az államnak nyújtottak jelentősebb hitelt, gyorsabb és nagyobb hasznot biztosító visszafizetést és politikai befolyást remélve.

A XIX. század második felében, a kapitalista rendszer kibontakozása és virágzása idején a helyzet a bank- és hitelélet területén is megváltozott, éppugy mint a gazdasági élet minden ágában.

Az ipar fejlődése, a tőkés nagyvállalatok létrejötte, a vasútépítés kibővülése óriási tőkéket igényelt, amit csak a bankok tudtak kielégíteni. A kiszélesedett hiteltevékenység a bankoknak nagy hasznot biztosított, mivel a náluk elhelyezett szabad tőkéket jelentős kamat ellenében bocsátották a vállalkozók rendelkezésére. Bár ezek a kamatok már nem voltak olyan magasak, mint a XIX. század első felének uzorakamatái, de mivel több tőkét kölcsönöztek a haszon is nagyobb lett.

A bankok ekkor kezdték befolyásukat kiterjeszteni az ipari é-

letre, így a második császárság idején épült ki az inar és a bankok szoros kapcsolatának alapja, amiből majd a század végére kialakul a francia fináncnöke,

Az 50-60-as években megalakultak azok a bankok, amelyek már aktív szerepet játszottak a gazdasági életben. Ezek koncentrálódásából jött létre az a három vezető francia bank, amelyek a századfordulótól az "uzsorásimperializmus" jelképei lettek.

Az első beruházási bankintézmény a már említett Credit Mobilier volt, amit a Pereire fivérek alapítottak 1852ben. A bank elsősorban vasútépítkezések finanszírozásával foglalkozott, nemcsak Franciaországban, hanem az Osztrák-Magyar Monarchiában, Oroszországban, Olaszországban és Spanyolországban is. A Credit Mobilier-t az 1857-es világválság tette tönkre, amikor is a bank nem tudott osztalékot fizetni. Később bíróság elé is került spekulációi, tőzsdei üzérkedései miatt, amikre a válság után derült fény.

A mezőgazdasági hitelek kiszélesedését a már ugyancsak említett Credit Foncier de France nevű jelzáloghitel-intézmény segítette.

A külkereskedelmet az 1849-ben alakult Comptoir National d'Escompte de Paris /Párizsi Nemzeti Leszámitolási Fiók/ nevű bank aktivizálta kölcsönei révén. A bank a 60-as évektől jelentős pénzügyi segítséget nyújtott a francia külkereskedelemnek a piacért folytatott harcban.

Elsősorban az ipart, de a kereskedelmet is ösztönözte az 1859-ben alapított Sociétés Générale de Credit /Általános Hitelegyesület/ nevű hiteltársaság, amely a francia tőke iparba való bevonásában kiemelkedő szerepet játszott.

Az 1863-ban létrejött Credit Lyonnais /Lyon-i Hitelin-tézet/ minden gazdasági ág finanszírozásával foglalkozott, és így óriási tőkét halmozott fel. Az imperializmus időszakában a Credit Lyonnais lesz az egyik vezető bank.

Az országon belül nyújtott hiteleken kívül a bankok meg-gazdagodásának másik forrása a tőkeexportból származó haszon volt. Franciaország ugyanis elsősorban pénztőkét vitt kölcsön formájában külföldre.

Az ország a XIX. század első felében még alig exportált tőkét. A második császárság idején azonban a világ második legnagyobb hitelező országává vált Anglia után. A Párizsban működő Ottomán Bank pedig közös angol-francia intézmény volt.

A tőke kivitel oka ebben az időszakban elsősorban az volt, hogy a hazai ipari befektetések - a fejlődés ellenére is - korlátozottak voltak.

A mezőgazdasági lakosság nagy száma és a parasztság szegénysége miatt viszonylag szűk volt a belső piac és így a vásárlói igények nem elég gyors növekedése korlátozta a termelés emelését.

Lenin ezt általánosan, más országokra vonatkoztatva is így fogalmazta meg: "... A tőke kivitel szükségessége abból adódik, hogy néhány országban a kapitalizmus "tulérett", és a tőkének /minthogy a mezőgazdaság fejletlen és a tömegek nyomorognak/ nincs elég tere <hasznot hajtó> befektetésre."¹⁹

A második császárság első felében a hazai ipar nagyiramu fejlődése, az ipari forradalom a tőkék jelentős részét lekötötték, ezért a tőke kivitel ekkor még, a későbbiekhez képest jelentéktelennek mondható. A 60-as évektől azonban - az említett okok miatt - már kevesebb tőkét investáltak otthon és ezzel párhuz-

zamosan nőttek a külföldi tőkebefektetések.

1855-ben Franciaország külföldi tőkebefektetése 3 milliárd frank körül mozgott és ez 1869-re 10 milliárdra emelkedett.²⁰

A második császárság éveiben a tőkeexport növekedési aránya kb. a nemzeti jövedelem növekedési arányával volt egyenlő, de a nemzeti jövedelem 1869-ben még kétszerese volt a tőkekivitelnek. /Nemzeti jövedelem 20 milliárd frank, külföldön befektetett tőke 10 milliárd frank./²¹

A francia tőkeexpansió fő terei Európa elmaradott országai voltak, ellentétben Angliával, ahonnan elsősorban a gyarmatokra ment a tőke.

A tőkekivitel leggyakoribb formája államoknak vagy városoknak nyújtott kölcsön volt. Ezáltal a hitelező és az adós ország közötti kölcsönműveletek politikai befolyással kapcsolódhattak össze.

A második császárság éveiben tehát a bank- és hitelélet területén abban láthatjuk a legfontosabb változást, hogy a bankok gazdasági életben eddig játszott passzív szerepe aktívizálódott azáltal, hogy a letétbe helyezett tőkét hitel formájában a gazdasági élet minden ágába bevonták. Így egyrészt a gazdasági fejlődést segítették elő, másrészt tovább gazdagították a pénzburzoáziát, amely a fokozatosan meginduló tőkekivitelben újabb haszonforrásra talált.

A bank- és hitelélet terén a második császárság a fináncburzoázia kialakulását segítette elő és megteremtette szilárd alapjait - jobban mint a juliusi monarchia - a századforduló tájára kialakuló uzsoraimperializmusnak is.

A második császárság a tőkés kereskedelem számára is

virágzó korszakot jelentett. A tőkés kereskedelem - főleg a külkereskedelem - fejlődési lendülete olyan nagy volt, amilyen még egyetlen korszakban sem. A belső kereskedelem kiszélesedését a vasuthálózat fentebb vázolt kiépülése tette lehetővé. A vasut révén nagy mennyiségű áru olcsó szállítása vált lehetségessé, meggyorsultak a mezőgazdasági és ipari vidékek kereskedelmi kapcsolatai. A belső piac lényegében csak a második császárság alatt, a 60-as években alakult ki, és ebben, mint már említettük, a vasutnak elvitathatatlanul nagy szerepe volt.

A városokban megnövekedett lakosság áruigényeinek minél korszerűbb és minél szélesebb körű kielégítésére a magántőke megszervezte a kereskedelmi hálózatot.

A még ma is működő áruházak egy része a császárság éveiben jött létre. 1852-ben Aristide Boucicaut megalapította a Bon Marché-t, 1855-ben pedig a Louvre és a Printemps nyílt meg. Az áruházak életéről, üzleti tevékenységéről ad hiteles illusztrációt Zola *Hölgyek öröme* című regénye. Párizson kívül más városokban is alakultak modern áruházak, pl. 1866-ban Reims-ben az első élelmiszer-áruház nyitotta meg kapuit a vásárlók előtt.

A külkereskedelem fejlődési üteme a belkereskedeleménél is nagyobb volt. 1852-től 1868-ig a külkereskedelem értéke több mint másfélszeresére emelkedett.²²

Ennek elsősorban a szabadkereskedelem elvének győzelemre jutása volt az oka.

1815-től a negyvenes évekig Franciaországban az államhatalom csoportérdekeket támogató gazdaságpolitikája uralkodott. A negyvenes években kezdett a szabadkereskedelem koncepciója egyes, főleg ipari és kereskedelmi körökben utat törni. Ezt az idősza-

kot a konzervatív protekcionizmus és a szabadkereskedelem közti harc éveinek is nevezhetnénk. Ez a harc a második császárság idején dőlt el a szabadkereskedelem javára. Az első jelentős győzelem 1850-ben volt, amikor is a gabonavámokat csökkentették.

Az iparra csak 1860-ban terjedt ki a szabadkereskedelem, amikor is Franciaország kereskedelmi egyezményt kötött Angliával, Olaszországgal, Poroszországgal a szén, a fémek és a gépek behozatali vámjának csökkentéséről. Franciaországban elsősorban a kereskedők és a vasutépítési vállalkozók voltak a szabadkereskedelem hívei, akiknek érdeke volt az árak csökkenése és a forgalom növekedése. Az ipari vállalkozók már nem álltak egyértelműen a liberális gazdaságpolitika mellett. Egyrészt azért, mert a hagyományos gazdaságpolitikával védve voltak a külföldi konkurenciától, másrészt pedig a régi magas vámok megszünése csökkentette az áruk értékét ami a profit nagyságára is negatívan hatott. Főleg az Angliának tett gazdasági engedmények ellen lázadoztak, mivel elsősorban ezek csökkentették áruik versenyképességét a hazai piacon. Az ipari vállalkozók nem látták be és nem is láthatták, hogy a külföldi versenytárs megjelenése hosszabb távon serkentőleg hatott a hazai ipar fejlődésére.

A mezőgazdaságban sem nézték jó szemmel a szabadkereskedelem térhódítását, mivel - mint már említettük - a megnövekvő behozatal révén megmutatkoztak a francia mezőgazdaság gyengeségeirés az exportárakkal szembeni versenyképtelensége.

A modern protekcionizmus hívei, mint majd látni fogjuk a porosz-francia háború után érvényre juttatták érdekeiket, de a második császárság a szabadkereskedelem uralmát biztosította.

Külkereskedelmi kapcsolatok alakultak ki és élénkültek meg Franciaország ujonnan szerzett ill. régi gyarmataival is. A gyarmatok Franciaország számára is éppen úgy, mint a többi gyarmatosító országnak egyrészt nyersanyagforrás, másrészt felvevő piac volt.

Nyersanyag szempontjából azonban Franciaország nem volt annyira részorulva gyarmataira mint Anglia, mivel a francia ipar nem igényelt olyan nagy mennyiségű nyersanyagot mint az angol. A francia gyarmatok természeti adottságai ki is zárták lényegileg, hogy az anyaország a gyarmatok nyersanyagát felhasználja, mivel azok elsősorban olyan természeti kincsekkel rendelkeztek, pl. vassal, amiben az anyaország sem szenvedett hiányt. A francia iparhoz szükséges nyersanyagok viszont pl. a szén, a gyarmatokon sem voltak feltárható mennyiségben.

Az ujonnan meghódított gyarmatok mint Uj Kaledónia egyes részei, a szenegáli birtokok, Indokina stb. gazdaságilag még nem voltak kiaknázhatók, mivel egyelőre ezen területek teljes meghódítása és leigázása volt a fő feladat.

Másrészt a nagy távolság miatt a szállítás is költséges lett volna, mivel csak nagy mennyiségű ipari nyersanyag segített volna Franciaországon és ez a szállítási lehetőségek akkori szintjén nem volt megoldható.

A második caésárság gyarmatai egyébként is csak sejtetik a XIX. század végére kialakult óriási francia gyarmatbirodalom méreteit, bár a század elejéhez képest ezen a téren is nagy a növekedés.

Franciaország külkereskedelmi lendületét és az afrikai gyarmataival kiépülő gazdasági és politikai kapcsolatait segí-

tette az 1859-1869 között megépülő Szuezi csatorna. Ezzel könnyebbé vált Franciaország nyersanyagellátása és áruexportja is. A csatorna olcsó egyiptomi munkaerővel, de francia pénzen épült és ez óriási nyereséget biztosított a francia pénzügyi köröknek.

A csatorna távlati jelentősége mind gazdasági, mind politikai szempontból óriási volt. A Szuezi csatornán meginduló kereskedelmi hajózás révén kapcsolódott be újra a világkereskedelemben - a középkori levantei kereskedelem óta - Dél-Franciaország is. Marseille a csatorna megépítése után indult nagy lendülettel fejlődésnek.

A francia kereskedelem kiszélesedésének a gőzhajózás fejlődése is kedvezett. Hajózási társaságok alakultak, a régi magánvállalkozók háttérbe szorultak, mivel nem tudtak lépést tartani a fejlődő igényekkel. 1855-ben alakult meg a Compagnie générale maritime, ami 1861-től Compagnie générale transatlantique néven szerepelt.

A második császárság idején a francia kereskedelmi hajózás Anglia mögött, attól nem sokkal lemaradva, a második helyen állt.²³

A vázolt külkereskedelmi fejlődést Franciaország világkereskedelmi helyzete nem tükrözte kellőképpen. Ugyanis az ország százalékszerű részesedése a világkereskedelemből fokozatosan csökkent. 1850-ben 11,4 % a részesedése, 1860-ban 10,6 %, 1870-ben pedig már csak 9,8 %.²⁴ Ennek az volt a legfőbb oka, hogy a világkereskedelem nagyobb ütemben fejlődött, mint a francia külkereskedelem. Németország, az Egyesült Államok /amelynek részesedése a külkereskedelmi forgalomból még ekkor nagyjából megegyezett Franciaországgal/ és főleg az első helyen álló Anglia külkereskedelmi fejlődése sokkal lendületesebb volt

Franciaországénál. Ez az eltérés a századfordulóra még világosabban látható lesz.

A közlekedés fejlődésén belül a vasuthálózat kiépülését emelnénk ki.

Franciaországban a 60-as, 70-es években befejeződött a vertikális vasutvonalak kiépülése, amelyek Párizst kötötték össze a vidéki városokkal, falvakkal. Ezáltal megteremtődtek a vasut fő útőerei, amelyekkel a különböző vidékek, nyersanyagforrások, és termelési központok, ipari és mezőgazdasági centrumok egész közel kerültek egymáshoz. 1850 körül több mint 3 ezer km.²⁵ hosszú vasutvonallal rendelkezett az ország és ez 1870-re 17.929 km-re növekedett.²⁶

A közlekedés fejlődését az ipar és az egész gazdaság előrehaladása tette szükségessé, de a közlekedési hálózat széleskörű kiépülése vissza is hatott a gazdasági életre, további lendületet adva fejlődéséhez.

A második császárság korszakát mind politikai, mind gazdasági szempontból ellentmondások, törvényszerűségek és francia fejlődési sajátosságok tarkítják.

E periódus gazdasági és politikai életének rövid, de rendkívül tömör összegezését adta Marx A polgárháboru Franciaországban című munkájában:

"A császárság, melynek születési bizonyítványa az államcsíny törvényesítése az általános szavazati jog és jogara a kard volt, azt állította magáról, hogy a parasztságra támaszkodik, a termelő azon nagy tömegére, mely nincs közvetlenül belekeveredve a tőke és a munka harcába...

Uralma alatt a burzsoá társadalom minden politikai gondjától megszabadulva olyan fejlődési fokot ért el, amelyről maga sem álmodott. Ipara és kereskedelme óriási méreteket öltött; a pénzügyi szélhámosság kozmopolita orgiákat ült; a tömegek nyomora élesen elütött a pazar, tobzódó, aljas fényűzés pompájától...

Az államhatalom látszólag magasan a társadalom felett lebegve maga volt minden korrupciónak a melegágya. Saját rothadtságát és az általa megteremtett társadalom rothadtságát Poroszország szuronya tárta fel, Poroszországgé, mely maga égett a végytől, hogy ennek a rendszernek a központját Párizsból Berlinbe helyezze át..."²⁷

A második császárság ellentmondásosságát bizonyítja a következő összevetés: az egész kor gigantikus fejlődésről tanuskodik, Párizs a pénzügyi világ központja; a világkiállítások fejlett iparról dicsekednek.

Az egész világ fejlett, virágzó országnak hiszi Franciaországot. A porosz-francia háboru kirobbanásakor kevesen vártak po-

rosz győzelmet, és mégis, a kifelé erősnek látszó ország néhány nap alatt összeroppant Poroszország támadásától. Ez a tény pedig nem választható el a gazdasági és társadalmi összefüggésektől. Poroszországnak térre volt szüksége, hogy a franciaországihoz hasonló utat, a kapitalizálódás utját járja. Mivel ebben Franciaország akadályozta és a francia gazdasági fejlődés egyébként is ekkorra már lelassult, Franciaországnak törvényszerűen engednie kellett a történelem szükség szerű menetének.

Jegyzetek

1. KUCZYNSKI: A munkásosztály helyzete Franciaországban. 120.
2. G. ROUX: Napoleon III.
3. KUCZYNSKI: i. m. 152.
4. GUOTHFALVY DORNER ZOLTÁN: Franciaország ipara és iparpolitikája 1870-1914. 89.
5. GUOTHFALVY: i. m. 89.
6. KUCZYNSKI: i. m. 153.
7. Világtörténet 6. kötet 559.
8. G. ROUX: Napoleon III. 289.
9. J. CIEPIELEWSKI-I.KOSTROWICKA-Z.LANDAU-J.TOMASZEWSKI:
A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században 43.
10. J. CIEPIELEWSKI-I.KOSTROWICKA-Z.LANDAU-J.TOMASZEWSKI:
i. m. 43.
11. J. CIEPIELEWSKI-I.KOSTROWICKA-Z.LANDAU-J.TOMASZEWSKI:
i. m. 44.
12. BEREND T. IVÁN-RÁNKI GYÖRGY: Gazdaság és társadalom 27.
13. J. CIEPIELEWSKI-I.KOSTROWICKA-Z.LANDAU-J.TOMASZEWSKI:
i. m. 46.
14. AUGÉ-LARIBÉ: La revolution agricole 135.
15. J. CIEPIELEWSKI-I.KOSTROWICKA-Z.LANDAU-J.TOMASZEWSKI:
i. m. 71.
16. AUGÉ-LARIBÉ könyvéből kiemelt idézet i. m. 5.
17. LEVASSEUR: La situation agricole 158.
18. LEVASSEUR: i. m. 147.
19. LENIN: Összes Művei 27. kötet 342.
20. Az 1855-ös adat: KUCZYNSKI: i. m. 161.

Az 1969-es adat: LENIN: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka.

/Népszerű vázlat - Szikra 1949/

7o.

21. KUCZYNSKI: i. m. 159.
22. KUCZYNSKI: i. m. 124.
23. G. ROUX: i. m. 282.
24. KUCZYNSKI: i. m. 125.
25. KUCZYNSKI: i. m. 157. /kerekített érték/
26. KUCZYNSKI: i. m. 124.
27. MARX-ENGELS: A polgárhéboru Franciaországban.
Válogatott Művek /Szikra 1949./
I. köt. 500-501.